

De overheid wil burgers actiever laten participeren in het natuurbeheer. Burgers willen dat ook, maar zij hanteren andere definities van natuur waarin hun eigen handelingsmogelijkheden en identiteit centraal staan. Dat leidt tot een beleidsdilemma. Moet de overheid kiezen voor de eigen doelstellingen of ruimte laten aan andere opvattingen en aan een andere natuur?

Het vorige kabinet heeft zich gedistantieerd van de, tot voor kort zo vanzelfsprekende, rijksverantwoordelijkheid voor landschap en natuur. Daarmee is het ook niet meer zo vanzelfsprekend, dat de overheid bepaalt wat natuur is, wat de waarde van natuur is en welke problemen moeten worden opgelost. De koerswijziging van het beleid zou kunnen leiden tot een afname van de belangstelling voor beleidsnatuur en het ontstaan van een lekendiscours over een natuur die buiten de definities van het beleid valt.

Die ontwikkeling is al volop te zien. Veel burgers zijn actief in natuurbescherming en landschapsbeheer (Landschapsbeheer Nederland, 2011). Als de omgeving verandert door ingrijpende plannen, of verloederd raakt door gebrek aan aandacht, komen burgers in het geweer (Duineveld et al., 2010). Hun concepten van natuur komen veelal niet overeen komen met wat experts, politici en ambtenaren onder natuur verstaan. Een stadstuintje of geveltuintje kan al natuur worden. Tijdelijke natuur kan ontstaan ten gevolge van guerrilla gardening (Naus, 2009). Rondom Lisse ontstond Bollennatuur als product van verzet tegen de Bollenstad (Duineveld & Beunen, 2010). De bewoners van Terschelling verzetten zich tegen de plannen van SBB voor een kerf in de duinen en omarmen de natuurvisies van Rijkswaterstaat, omdat die de veiligheid van het eiland niet aantasten (Noordhoff, 2011). Het Vogelrevalidatiecentrum Zundert werkt aan plannen voor streekeigen natuur ten gunste van de vogels (Hagens et al., 2009). Bovenstaande voorbeelden laten zien dat betekenis geven aan natuur geen intrinsiek proces is met maar een enkele uitkomst.

Definities van natuur ontstaan in specifieke contexten en discursieve praktijken (Aarts, 1998; Macnaghten & Urry, 1998).

In dit artikel worden enkele casussen die een toenemende afstand tot het beleid laten zien behandeld: de discussie over de nieuwe Wet natuur, het aanleggen van groen in een achterstandswijk, en de zogenaamde Next Nature-beweging (tabel 1). Het theoretisch perspectief is dat van de objectformatie. Aan het eind van het artikel zal worden ingegaan op de betekenis van deze casussen voor de discussies over het terugleggen in de samenleving van de verantwoordelijkheid voor natuur, zoals de voormalige regering voor ogen stond.

Objectformatie

Woorden zijn er soms eerder dan de dingen (Foucault, 1966). In het proces van objectformatie wordt een ding langzaam maar zeker werkelijkheid door de vele woorden die er over worden gesproken, door het discours (Fuchs, 2001). Dingen worden daarin losgemaakt uit hun omgeving en krijgen een zelfstandig bestaan. Een voorbeeld is de bovengenoemde bollennatuur. Deze theorie van het discursief construeren van objecten is verankerd in de wetenschappelijke traditie van het sociaal con-

DR. R. DURING
ALTERRA
WAGENINGEN UR,
POSTBUS 47, 6700
AA WAGENINGEN
ROEL.DURING@
WUR.NL

Tabel 1 casus, niveau, methode en bronnen.
Table 1 case, level, method and sources.

Casus	Niveau	Methode	Bronnen
debat over nieuwe Wet natuur	nationaal natuurbeleid	discourse analyse	diverse dag-, week- en vakbladen, 12/2011-02/2012
inrichting park achterstandswijk	lokaal groenbeleid	analyse inrichtingsvisie	DLG, 2010 en interviews en interviews
Next Nature-beweging	perifeer debat	discourse analyse	diverse bronnen

structivisme (Foucault, 1982, 1994; Gutting, 1989; Van Assche, 2004). Het sociaal constructivisme gaat er vanuit dat objecten en hun betekenissen worden gevormd in gesprekken tussen mensen. De theorie van objectformatie is vooral toegepast in de sociale wetenschappen.

Voor de natuurwetenschappen met de traditie van het positivisme is deze theorie minder vanzelfsprekend, maar juist in de meest exacte wetenschappen zijn voorbeelden te vinden van het proces van objectformatie. Een voorbeeld is het Higgs-deeltje waarvan het bestaan nu lijkt of het is aangetoond door de deeltjesversneller in Geneve. Op grond van berekeningen – getallen zijn een specifieke vorm van woorden – wordt de aanwezigheid van een Higgs-deeltje verondersteld. De waarnemings-technieken zijn zodanig ingericht dat het deeltje op een zeker moment ‘zichtbaar’ wordt. “Doordat de temperaturen in het ionenexperiment tot een recordhoogte gebracht worden, ontstaat een subatomaire oersoep van zo’n tien triljoen graden. In zulke temperaturen smelten zelfs protonen en neutronen.” (NOS, 2010) Dit citaat laat zien dat zo’n experiment deels in de hoofden van mensen plaatsvindt en deels in de werkelijkheid van de deeltjesversneller. Wie heeft ooit een gesmolten proton gezien, hoe is een temperatuur van tien triljoen graden te meten en wat moeten we ons voorstellen bij het woordje ‘zichtbaar’?

Ook in de natuurstudie is een mooi voorbeeld van objectformatie te vinden. Tijdens een voordracht van Westerhoff in 1859 over heksenkringen, door hem ook kolkkringen en tooverkringen genoemd, bleek dat geen van de aanwezigen daar ooit van gehoord, laat staan ze gezien had. Heksenkringen waren al aan het begin van die eeuw beschreven door Wollaston. Desondanks bleven velen twijfelen aan het bestaan ervan. Pas toen de veldbiologie zich ging ontwikkelen in het derde kwart van de negentiende eeuw, er gepubliceerd werd in tijd-

schriften als *De Levende Natuur* (Jaspers, 1896) en natuurkennis werd gepopulariseerd (Thijssen 1929), werden heksenkringen werkelijkheid.

Hinchcliffe (2007) betoogt dat onze kennis van de natuur een hybride karakter heeft en deels gestoeld is op fysieke werkelijkheden en deels op objectformatie. Natuurkennis bestaat uit sociaal geconstrueerde concepten en betekenissen die aan die fysieke werkelijkheid worden opgelegd. Hinchcliffe stelt dat wat als natuur en natuurlijk wordt gezien afhangt van de context waarin men zich bevindt. Er zijn daarom geen algemeen geldende definities van natuur die voor het publieke debat bruikbaar zijn. In het traditionele onderzoek naar draagvlak wordt verondersteld dat de natuur op eenduidige wijze bestaat in de reële wereld, maar dat die verschillend wordt gezien door mensen met hun eigen ervaring, kennis en waardesysteem. De perceptie leidt tot een individueel natuurbeeld. In het draagvlakonderzoek wordt gewerkt met natuurbeelden, die zijn gebaseerd op de premisse van de kenbare en objectiveerbare natuur (zie Buijs et al., 2012 voor een uitgebreide verwijzing naar de relevante literatuur). De hierboven uiteengezette theorie van objectformatie gaat verder en veronderstelt dat mensen in een discours natuurobjecten maken.

De nieuwe Wet natuur

Op 6 oktober 2011 presenteerde de voormalige staatssecretaris Henk Bleker een voorstel voor een nieuwe Wet natuur die de bestaande Natuurbeschermingswet, Flora- en faunawet en Boswet moest vervangen. Iedereen kon op het wetsvoorstel reageren. In totaal zijn er meer dan 11.000 reacties binnengekomen en ook in de sociale media, in kranten en tijdschriften werd druk gedebatteerd. Voor dit onderzoek zijn alleen kranten en tijdschriften bekeken die verschenen tussen 17 december 2011 en 10 februari 2012.

De publieke discussie over deze nieuwe Wet natuur is interessant, omdat er veel veronderstellingen achter schuil gaan over welke natuur wel of niet beschermd moet worden.

Soorten natuur onderscheiden in de berichtgeving over de nieuwe Wet natuur

Een aantal reacties benadrukt het nationale karakter van natuur tegenover geïmporteerde natuur.

De ganzenjacht moet verboden worden “met uitzondering van de Nijlgans, want die hoort hier niet.” Een ander vraagt zich af “wat we moeten met een wolf uit Moldavië of een wild zwijn uit Beieren.” Men maakt zich zorgen over “het verdwijnen van de veilige en voedselrijke habitat voor de echte Nederlandse fauna.” Het lijkt erop dat mensen het vreemdelingenvraagstuk vertalen naar een uitzettingsbeleid voor exotische dieren. Dit nationale of zelfs nationalistische perspectief komt ook aan de orde als men zich afzet tegen Europa: “Nederland moet niet de oren laten hangen naar Brussel.”

Anderen zetten boeren natuur tegenover ecologennatuur, zie ook het citaat van Bleker. In een ingezonden brief in het AD gaat het over “de arrogantie van terreinbeheerders die het publiek knollen voor citroenen (exoten en distels) hebben verkocht: bijna alles wat men natuur noemt is door boeren gemaakt”. “Laten we (...) vooral de boer laten boeren: die kent zijn groene verantwoordelijkheid wel.”

Weer anderen pleiten voor regionale of cultuurgebonden natuur. In Twente vreest men voor het voortbestaan van de Wierdense schaapskudde vanwege het schrappen van 6.000 hectare nieuwe natuur. Deze schaapskudde wordt kennelijk gezien als natuur. In Friesland speelt de discussie over het kievitseieren rapen. In Olst-Wijhe en Tolkamer twijfelt men of men zal wachten op de nieuwe natuurwet met de bestrijding van de Steenmarter, waar men kennelijk veel last van heeft. Een ingezonden briefschrijver vindt dat de nieuwe Wet natuur “de verkoop van wild en gevogelte van eigen bodem wel een duwtje in de rug kan geven. Het is wild, biologisch, smaakvol, uit eigen regio en niet eens zo moeilijk te bereiden als het lijkt.” Hij heeft de polderbaangans al in het vizier.

De staatssecretaris laat over zijn eigen voorkeur weinig misverstand bestaan: “Noodgedwongen is natuur de afgelopen tijd onderwerp geworden van gepolitiseerd denken. Ik hoop dit jaar uit dat politieke debat te komen en verder te mogen kijken naar natuur en landschap waar niet alleen natuurorganisaties, maar ook burgers en ondernemers in de streek aan mee bouwen. Want natuur is van ons allemaal.” (Facebook-pagina Henk Bleker, 26 januari 2012).

Het ‘politiseren’ in zijn tekst slaat in de eerste plaats op de harde tegenstelling tussen landbouw en natuur, waar Bleker graag vanaf wilde (Elsevier 21 januari 2012), maar kan ook geïnterpreteerd worden als het willen doorbreken van de hegemonie van ecologische natuurconcepten en het willen adopteren van nieuwe concepten die aansluiten bij de ervaringswereld van gewone mensen. In de krantenberichten is er geen enkele aandacht voor de dode natuur, zoals allerlei aardkundige fenomenen en, behalve bij enkele ecologen, ook niet voor planten. In de discussie is de natuur gereduceerd tot vogels en zoogdieren. Natuurcategorieën van het beleid, zoals Rode Lijstsoorten, komen evenmin voor in dit debat. Voor verbindingzones, ook een beleidscategorie, bestaat nauwelijks aandacht. Zelfs het onderscheid in landschappen komt niet of nauwelijks aan de orde.

Er worden wel allerlei andere onderscheiden gemaakt. Zoals tussen nationale en geïmporteerde natuur, boeren natuur en ecologennatuur en tussen regionale en aan cultuur gebonden natuur, zie kader. In de laatste categorie vinden we voorbeelden van objectformatie. Ze laten zien hoe natuur wordt gedefinieerd vanuit de specifieke context van waaruit men zijn standpunt inbrengt.

Kleurrijk groen in een achterstandswijk

Om het proces van objectformatie verder te verkennen is meer afstand genomen tot het ecologendiscours en be-

leidsdebat. Onderstaande casus heeft betrekking op het interactieve inrichtingsproces van een park in een achterstandswijk. De onderzoeksvraag was of het door het beleid bedachte concept van natuur gaat schuiven onder invloed van het discours van de bewoners. Het park is gelegen in Immerloo II, onderdeel van de multiculturele wijk Malburgen die de formele status van 'krachtwijk' heeft. De bewoners van Malburgen, verenigd in een Wijkplatform, hebben aan de basis gestaan van de inrichtingsvisie. De Dienst Landelijk Gebied (DLG) heeft een uitgebreid publieksvriendelijk verslag gemaakt, waarin de samenwerking met het publiek is beschreven (DLG, 2010). Dit verslag, aangevuld met informatie uit telefonische interviews, is hieronder geanalyseerd.

Er is gestart met het in kaart brengen van het DNA van de wijk Malburgen: de unieke en karakteristieke (ruimtelijke) eigenschappen van de wijk. Naast verbinding met natuur en versterking van dit DNA zou de inrichting ook de sociale cohesie en leefbaarheid in de wijk moeten bevorderen. Om deze ambitie van fysiek en sociaal verbinden waar te maken, was participatie noodzakelijk. Hiervoor is Bureau Rootlink ingeschakeld dat gespecialiseerd is in participatie van allochtonen. De consultatie van de bewoners heeft een aantal interessante aanknopingspunten opgeleverd die zijn meegenomen in de inrichtingsvisie. Men ziet het park liefst als semi-openbare ruimte: een ruimte voor iedereen, waarin elke culturele groep zijn eigen ontmoetingsruimte kan vinden. Het groen moet daarom gevarieerd van opzet zijn. De invloed van allochtonen is daarnaast vooral merkbaar in de vraag naar kleur. Natuur wordt door hen niet gezien als groen, maar als iets kleurrijks. In de inrichtingsvisie wordt een beeld geschetst van een gevarieerd park, waarin groene bomen, struiken en bosjes zijn verwijderd en waarin veel vakken met bloeiende heesters zijn aangelegd. De relatie met identiteit

wordt vervolgens gelegd in het markeren van alle entrees van de wijk met twee of drie roodbladige prunusbomen, een goede verlichting en door het wijkbordje 'Immerloo'. Immerloo geeft hiermee een voorbeeld van hoe 'groen' als metafoor voor alledaagse natuur letterlijk en figuurlijk van kleur is verschoten onder invloed van een multicultureel lekdiscours. In de context van parkaanleg in een multiculturele wijk is objectformatie te zien, namelijk roodbladige prunusbomen als kenmerkende natuur.

Next Nature-beweging

De meest perifere discussie over natuur vindt plaats in de Next Nature-beweging. Deze wil de relatie tussen mens, natuur en techniek exploreren vanuit het idee dat techniek nieuwe natuur oplevert. Next Nature wordt beschreven als: "the nature caused by people. That may sound like a contradiction, but it isn't. Our cultural artefacts have become so intricate and autonomous that they function more like organisms or ecologies than like inanimate things" (www.nextnature.net). Hierdoor wordt de inclusiviteit van het concept natuur vergroot of, beter gezegd, de exclusiviteit verminderd. De achtergrondgedachte is dat technische systemen dermate complex en oncontroleerbaar zijn geworden dat ze beter begrepen kunnen worden als we ze gaan zien als natuurlijke fenomenen. Deze technische systemen leiden een eigen leven. De Next Nature-beweging is wereldwijd actief. Hier zal gefocust worden op enkele disputen in de nationale context.

Volgens kunstenaar en initiatiefnemer Koert van Mensvoort (2011) is echte natuur niet groen. Binnen onze cultuur wordt natuur voortdurend gepresenteerd als een verloren wereld. Met voorbeelden laat hij zien dat mensen proberen om natuur en cultuur tegenover elkaar te plaatsen, maar dat de werkelijkheid zich daar-

in niet meer laat vangen. Gevraagd naar reacties vanuit de natuurbeschermingswereld, zegt hij: “Tot dusver is er nog niet heel veel reactie of contact geweest vanuit de natuurbeweging, politiek of staatssecretaris. (...) Dit ondanks dat we al enkele jaren bezig zijn en wereldwijd veel respons krijgen. Misschien komt dit omdat we hoofdzakelijk Engelstalig communiceren” (persoonlijke mededeling 27-3-2012). Hij heeft de confrontatie nog niet echt opgezocht. Bas Haring, die deel uitmaakt van de Next Nature-beweging en een hoofdstuk schreef in hun manifest (Mensvoort & Grievink, 2012), heeft die confrontatie wel gezocht in zijn boek *Plastic Panda's* met vragen als waarom is het erg als er wat diersoorten uitsterven? Volgens hem heeft ‘techtuur’ de toekomst (Haring, 2011). Techtuur is een belangrijk begrip in het Next Nature-denken dat het basale onderscheid tussen natuur, cultuur en techniek probeert te deconstrueren. Niet-wetenschappers reageren met korte recensies, zoals op Boekblogger (2012) en goodreads.com. Zij waarderen de consistentie van Harings redeneringen, maar vinden zijn analyse wel akelig en gevaarlijk (Judith, 2012). In een NRC-recensie gaat Stigter (2011) zeer genuanceerd om met deze tegenstelling tussen emotionele ontkenning en rationele herkenning van de vele voorbeelden die laten zien hoezeer natuur en techniek verweven raken. Wetenschappers schrijven eveneens recensies in massamedia, soms nogal fel. Van Duin (2011) komt al direct tot de vaststelling dat Haring onvoldoende kennis van zaken heeft over biodiversiteit om er zinvol over te kunnen spreken. Bij een discussieavond van de Wageningse Biologen Vereniging wordt hij aangekondigd als iemand met een “ontwrichtende” mening (WBV, 2012). En een hoogleraar van de VU houdt Haring persoonlijk verantwoordelijk voor het misbruik dat staatssecretaris Bleker van zijn ideeën zou kunnen maken (Van Stralen, 2012). Berusten doet deze hoog-

leraar niet: “We moeten de soortenkennis onder jonge mensen vergroten. En het is onze taak als biologen om bij het grote publiek de aangeboren liefde voor de natuur, die iedereen in zich heeft, zoveel mogelijk aan te wakkeren. Daarmee kunnen we hopelijk een dam opwerpen tegen het heilloze plastic panda-argument”. Ten opzichte van het lekendiscours over Next Nature valt op dat wetenschappers niet echt ingaan op zijn argumenten omdat ze een geheel andere taal spreken. Ze zijn zich niet of nauwelijks bewust, dat hun aanspraak op waarheid en juistheid berust op sociaal geconstrueerde concepten als biodiversiteit en soort. Een aanval op de sociale constructie van hun natuurconcepten is in hun ogen dan ook een aanval op de natuur zelf.

Bas Haring voert zijn discussie in de context van Next Nature en probeert door middel van het wegdenken of eigenlijk het deconstrueren van de gangbare natuurconcepten en het basale onderscheid tussen natuur, cultuur en techniek, de ruimte te vinden voor nieuwe natuurconcepten die uitgaan van zelfsturing als kenmerk van leven. Als we terugrijpen op het theoretisch kader doet zich de vraag voor of deze context tot nieuwe natuurconcepten heeft geleid. Is er nu een verbinding ontstaan tussen bijvoorbeeld het woord techtuur en een object in de buitenwereld? Is er met andere woorden al sprake van objectformatie? Uit deze verkenning kan dit niet bevestigd worden. Het deconstrueren van bestaande concepten leidt dus niet automatisch tot de (sociale) constructie van nieuwe.

Discussie en conclusie

De praktijk, zoals hierboven geschetst, bevestigt het beeld uit de literatuur dat conceptualiseringen van natuur plaatsvinden vanuit specifieke contexten. Opvallend daarbij is de verschillende taal die overheden, ecologen en leken spreken. Er is een conceptueel

gat tussen de taal van de overheid en die van de mensen in de straat. De overheid beschikt echter over een breed repertoire aan concepten om dit gat te dichten. Het meest flexibel en inclusief is het concept ‘groen’. Maar zelfs dit schiet tekort in de discussies over natuur in een krachtwijk. In Immerloo construeren de verschillende actoren verschillende werkelijkheden die een voedingsbodem kunnen vormen voor objectformatie over natuur.

De analyse van de discussies over de nieuwe Wet natuur en over de natuur van een achterstandswijk maakt duidelijk dat de overheid weliswaar een liberale opstelling kiest bij de implementatie van haar ideeën in de praktijk, maar haar ideeën over de natuur zelf niet ter discussie stelt. Beleidsbegrippen worden niet ingeruild voor natuurconcepten van gewone mensen. Uit de reacties van burgers op de Wet natuur blijkt dat andere indelingen en concepten van belang zijn. Is er dus objectformatie waar te nemen in deze discussie? Die is er, want in diverse reacties kan een behoefte tot regionalisering van de natuur worden gevonden. Dan is bijvoorbeeld de schaapskudde niet meer een natuurbeheersmaatregel, maar integraal onderdeel van de natuur. Als natuurbehoud en natuurontwikkeling worden opgepakt in de regio, ontstaat bijna als vanzelf de relatie met identiteit, een voedingsbodem voor objectformatie. Een duidelijker voorbeeld van objectformatie vinden we in de implementatie van groen in de achterstandswijk Immerloo. De alloctonen daar hebben ideeën over wat natuur is, die niet vallen onder de definities van beleidsnatuur. De felle reacties van de natuursector op de discussiepunten van de Next Nature beweging laten zien dat objectdeconstructie geen eenvoudige zaak is, en dat van objectformatie nog geen sprake is. Ook het lekenpubliek neemt de concepten van de Next Nature-beweging nog niet over.

Het theoretisch kader heeft ons in staat gesteld om belangrijke verschillen te onderzoeken tussen beleidsnatuur en de natuur van gewone mensen. Dit is gebeurd vanuit de aanname dat er een wisselwerking bestaat tussen de vorming van natuurconcepten in discussies en de oplegging aan de werkelijkheid van die concepten tijdens het direct ervaren van de natuur. Hier ligt een belangrijk verschil met het draagvlakonderzoek dat is ingebed in een fenomenologische traditie waarin de perceptie en beleving van de bekende natuur centraal staan. Het construeren en aan de werkelijkheid opleggen van concepten gebeurt in specifieke contexten en wordt mede ingegeven door wat mensen zelf kunnen beïnvloeden of beschermen. Het landschap en de daarin aanwezige natuur is in deze benadering niet langer een schilderij dat verschillend beleefd kan worden, maar een actielandschap waarin persoonlijke visies, acties, ervaringen en gebeurtenissen verweven raken met de fysieke omgeving.

Het lekendiscours over natuur kan leiden tot nieuwe en ongekende natuurobjecten, maar dat gebeurt niet van een ene op de andere dag. De hier gepresenteerde voorbeelden zijn wellicht de eerste voortekenen van een trend die in reactie op de terugtrekkende beweging van de overheid is ingezet. Als bijvoorbeeld natuurbehoud en natuurontwikkeling worden opgepakt in de regio, dan ontstaat bijna vanzelf de relatie met identiteit. Sociaal ingebedde verbijzondering van natuurconcepten zal belangrijker worden naarmate de overheid de verantwoordelijkheid voor de natuur teruglegt bij de samenleving. De overheid zal wel de ruimte moeten geven om te experimenteren. Die ruimte zal ook retorisch moeten zijn, want dat lijkt een zekere voorwaarde te zijn om burgers te activeren. Weg met het overheidsjargon: het wordt tijd voor een second nature-project.

Summary

Second Nature

ROEL DURING

concepts of nature, object formation, Nature Law, design vision, Next Nature

Civil participation in the field of nature protection is becoming a key issue in Dutch policy. This raises questions about the adequacy of policy definitions and concepts. Are lay people inclined to use them in their private initiatives or do they have a deviant way of understanding nature? This has been analysed in several discursive contexts, based on the theoretical considerations of object formation. The analysis shows how abstract policy concepts are totally absent in discourses about the

reform of the nature protection law. The second case, that of developing a natural park area adjacent to a multicultural neighbourhood, shows that even the most inclusive concept of nature, which is 'green area', was not recognized by the residents and was replaced by their own more colourful concept and natural objects like red Beech trees functioning as landmarks. In the case of the Next Nature Movement the combination of object deconstruction (species) and object formation (techno-nature) did not (yet) yield examples of object formation. The idea of object formation as a result of enhanced participation should be taken into consideration when discussing civil participation in nature protection. More participation should imply a more liberal stance of nature policies at this point.

Literatuur

Aarts, N., 1998. Een kwestie van natuur. Een studie naar de aard en het verloop van communicatie over natuur en natuurbeleid. Wageningen. WUR.

Assche, K. van, 2004. Signs in time. An interpretive account of urban planning and design, the people and their histories. Wageningen. Wageningen University.

Boekblogger, 2012. Boek recensie: Plastic Panda's van Bas Haring. <http://boekblogger.wordpress.com/2012/03/26/boek-recensie-plastic-pandas-van-bas-haring/#comment-2854>

Buijs, A., F. Langers, Th. Matthijssen & I. Salverda, 2012. Draagvlak in de energieke samenleving: van acceptatie naar betrokkenheid en legitimatie. Wageningen. Alterra.

DLG, 2010. Inrichtingsvisie Immerloo. Samen werken aan een betere wijk. Arnhem. Dienst Landelijk Gebied.

Duin, S. van, 2011. Recensie Plastic Panda's. Website Kijk, nieuwstem 29 november 2011.

Duineveld, M. & R. Beunen, 2010. Dit is natuur, in dit land. Landschapsbehoud, burgerverzet en strategische constructie van natuur. Landschap 27/4: 197-206.

Duineveld, M. & R. van Dam, R. During & A. van der Zande, 2010. The importance of being Nimby. Burgers en Landschap, deel 4. Wageningen. WUR.

Foucault, M., 1966. Les Mots et les Choses. Gallimard.

Foucault, M. 1982. The Archaeology of Knowledge & The Discourse on Language. New York. Pantheon Books.

Foucault, M. 1994. The subject and power. In J.D. Faubion (Ed.): Power. Essential works of Foucault 1954-1984. Volume 3. New York. The New Press.

Fuchs, S., 2001. Against Essentialism. A theory of culture and society. Harvard. Harvard University Press.

Gutting, G., 1989. Michel Foucault's archaeology of scientific reason. Cambridge. Cambridge University Press.

Hagens, J., H. ten Holt & H. Blanken, 2009. Quick-Scan Biodiversiteit West-Brabant. NovioConsult, rapport 2913-Hth/HB.

Haring, B. 2011. Plastic panda's: over het opheffen van de natuur. Amsterdam. Nijgh & Van Ditmar.

Hinchcliffe, S., 2007. Geographies of Nature. London. Sage Publications.

Jaspers, J., 1896. De Paddenstoelen. De Levende Natuur 1, 8: 137-145.

Landschapsbeheer Nederland, 2011. Natuur dichterbij! Inspiratieboek voor het betrekken van mensen bij landschap en

natuur. Utrecht. Landschapsbeheer Nederland.

Macnaghten, P. & J. Urry, 1998. *Contested Natures*. London. Sage Publications.

Mensvoort, K. van, 2011. Echte natuur is niet groen. De natuur voorbij de scheidslijn tussen natuur en cultuur. *De Groene Amsterdammer* 20 oktober 2011

Mensvoort, K. van & H-J. Grievink, 2012. *Next Nature. Nature changes along with us*. Barcelona. Actar.

Naus, M., 2009. Guerrilla gardening: illegaal tuintjes aanleggen. *Stedelijk Interieur* 2009 (3): 30-31.

Noordhoff, I., 2011. *Natuurmakers. Heroverd landschap van wad tot grensmaas*. Amsterdam. Atlas.

NOS, 2010. Deeltjesversneller produceert mini-oerknal, Nieuwsbericht 9 november 2010 in nieuwsarchief, www.nos.nl

Stigter, B., 2011. Techtuur heeft de toekomst. Hoe natuur en techniek versmelten. Recensie *Plastic Panda's* in *NRC*, 25-11-2011.

Stralen, N. van, 2012. *Waarde Panda*. <http://www.vuconnected.nl/artikel/waarde-panda,geraadpleegd> 2012.

Thijsse, Jac. P., 1929. *Paddenstoelen*. Zaandam. Verkade.

Valentijn, J., 2012. Boekrecensie: *Plastic Panda's* - Bas Haring. Boekenclub 20 maart 2012, <http://www.pinkbullets.nl/2012/03/boekenclub/boekrecensie-plastic-panda-s-bas-haring-6227>

WBV, 2012. De Natuur kan best met wat minder soorten af! Aankondiging discussie avond Wageningse Biologen Vereniging 04-02-2012. <http://www.biologica.wur.nl>